

Hitzaurrea

1. Hizkuntzak eta haien arteko eraginak

Bi hizkuntzaren arteko eraginei buruz mintzatzen hasi orduko, hizkuntza horietako bakoitza ongi mugatu eta definitua eduki behar genuke, ezer argirik eta argigarririk atera nahi badugu. Badakigu, hala ere, ezinezkoa dela hizkuntza baten *argazki* oso eta zehatza lortzea; bai une historiko jakin bat harturik (banakako erabileren batez bestekoa baita Hizkuntza, hots, abstrakzio bat), eta bai, areago, denboran zehar (aldatuz baitoa etengabe).

Hortik dator, bada, lehenbiziko eragozpena: hizkuntza biren arteko eraginak berez ere antzemangaitzak izanik, hizkuntza bakoitzaren erabateko definiziorik ez horrek areago lausotzen ditu gauzak, oinarritik bertatik.

Praktikan, haatik, hizkuntzaren molde eta erabilera gehienen egokitasunari buruzko adostasun zabal samarra aurkitzen dugu, oro har (hiztunen *intersubjektibitatez* lortzen da adostasuna). Hala ere, hizkuntzaren kode-balioa bermatzen duen adostasungune finko horretatik urrundu ahala, lausotuz eta zalantzagarriago bilakatuz joan daitezke gauzak, eta zailago bihurtu *arau* edo epai ziurrak ematea.

Besteak beste, aurretik (oso) ibilia ez den eremuetan ibiltzen hasten bada hizkuntza jakin hori, berez datoz zalantzak, adostasun hori gorpuzteko adina leku eta denbora behar baita alor berriok ere hizkuntzaren gune finko nagusian integratzeko.

Hizkuntzaren hedapenetik berez datorren berritu behar hori (espezializazioaren gradu guztietan) alde batera utzirik ere, izaten du eguneroko hizkuntza arruntak berak ere premia eta helburu aldakorretara

egokitu beharra (zentzurik zabalenean uler bitez premia-helburuok: aurrerapen teknikoa, estetika, jolasa, jakintza-bidea, erosotasuna...). Hala sorturiko aldakuntzak beti dira, hasieran, ordura artekoarekiko *desbideratze* partikularrak, gero, arrakasta izanez gero, bidea egin eta arau orokor izateraino irits daitezkeenak.

Hala, berezkoa eta etengabea da hizkuntzaren baitako lehia edo tirabira hori. Arauemaileak, hiztunen batez bestekoaren defendatzaile gisa, dagoeneko finkaturik dagoenari eutsi behar dio eginahalean, kode erkidea indargabetu ez dadin, ondo jakinik ere ez daukala gelditzerik aldakuntza anitzezko bor-bor hori. Nolanahi dela ere, berrikuntzek ere kode *zabarretik* abiatu behar dute, hots, haren hedapen izan behar dute, eta kode horrexek eman behar die onespén-bermea.

Honainokoan, hizkuntzen izateari berari dagozkion kontuez ari gara: hizkuntza guztiei dagozkienak dira, beraz, kontuok, indar finka-tzaileen eta aldatzaileen arteko dialektika hori barne. Bestetik, orain arte bakarturik irudikatu badugu ere hizkuntza, gauza jakina da elkarrekiko tratua dutela hizkuntza askok.

Horiek horrela, espero izatekoa da kontaktuan dauden hizkuntzek elkarri eragitea. Kontaktu adina eragin-kasu gerta litezke teorikoki, eta hainbat historikoki, baina bada bat, tipikoa: (eskuarki bestela ere nagusi den) talde nagusi baten hizkuntzak, desoreka nabarmenez, beste menderatuago bati eragiten dionekoa.

Garbi dago hizkuntzaren gizarte-egoera horrek isla garbia izango duela banakako hiztunen buruan (aldi berean gizartezkoa eta norbanakakoa baita hizkuntzen izaera), eta, hiztunok hizkuntza biotan elebidun diren kasuan, erlazio desorekatu horren proiektzio moduko bat aurkituko dugula sarritan: hizkuntza nagusia sendo(ago) eta menderatua ahul(ago).

Hala, gutxienez honako alderdiok hartu behar dira kontuan hizkuntzen arteko kontaktuari dagokionez:

- a) oro har, hizkuntzen ezinbesteko eraberritzerako eragile, bultzagari eta bide-erakusle nagusietakoa da kontaktu hori, aukera alternatiboak ematen dizkienez (hizkuntza guztiak dira mestizoak);

- b) kontaktu estuaren kasuan, hizkuntza bataren berezko moldeetan nahasmenak sor ditzake bestearen eraginak (tipikoki, elebidun batzuek ez dituzte guztiz bereizten bi kodeak);
- c) eragin guztiz desorekatuaren kasuan, hizkuntza nagusiak *jan* egin dezake menderatua (aurrena desitxuraturaz, hurrena desegituraturaz eta azkenik deseginez).

Beraz, hizkuntzen arteko kontaktu guztietatik atera daitekeen onura gure kasuan ere onura dela eta halakotzat baliatu behar dugula inolaz ere bistatik galdu gabe, garbi dago badugula arazo nabarmenik ere gure hizkuntza txikia beste handi horren (edo horien) zamak leherraz ez dezan.

Modu teknikoago batean esateko: erdararen sistemak ez dezan (hasi fonetikatik eta estiloraino, maila guztietan) euskararen sistema –itsuski, gero eta *sistematikoagoki*, hain zuzen– ordeztu. Alegia, euskaraz ari garela euskararen arau eta bideetatik ari gaitezen eta ez beste kode bati dagozkionetatik. Burujabetasun horren erreibindikazioa ez da, alde horretatik, kodearen gutxieneko baldintza baino, hizkuntzak hizkuntza izaten irauteko ezinbestekoa.

Jakina: neurria, tamaina hartzea dugu zailen hor ere, edo hor bereziki, baina ezinbestean heldu behar diogu zezen horri adarretatik. Hizkuntzaren eraberritze-gaitasuna (hots, haren malgutasuna) murrizteke, zinez premiazko edo onuragarri zaiguna eta egoki zaigun moduan bakarrik onartu behar dugu, konplexurik gabe baina kritikoki. Burujabetasunari eutsiz, alegia, eta –hori ere burujabetasun seinale baita– erdaratik ere zernahi hartzeko prest, hala komeni den kasuan: beti itsuki erdararen ihesi ibiltzea ere erdararekiko mendekotasun mota bat da, eta alderantzizkoa bezain larria gerta daiteke.

2. Kalkoak

Hizkuntza batek beste baten eredutik berera egokitzen duen egiturari esaten zaio *kalko* (*mailegu* delakoa, berriz, prozedura gordinagoa da: bere horretan hartzen da elementu bat). Hitza ez da, berez, gaitzes-

penezkoa. Askotan bezala, ordea (*kritika* hitzarekin, adibidez, antzeko zerbait gertatzen da), txarrera hartzen da besterik gabe kalko hitza, hots, *kalko oker* zentzuan.

Zentzu bertsuan esaten da beste hizkuntzaren *interferentzia* gertatu dela (alegia, sistema batek bestea ordeztu duela puntu jakin batean). Kasu horretan, badirudi berekin duela hitzak gaitzespena; alegia, beti jotzen dela oker, huts egite, nahastetzat. Nolanahi dela ere, interferentzia zein kalkoaren okertasun hori balioespena da, eta ez deskribapen hutsa, eta, beraz, balioespen guztiak bezala, eztabaidagarri.

Egia osoa esateko, besterik gabe kalko ote den ere (oker zein zuzena) eztabaidagai izan daiteke kasu ez gutxitan. Auzi hori, bestetik, hizkuntzaren *zuzentasunari* eta *egokitasunari* doakiona da, eta horren atal bat baino ez da kalkoena: erabilera –kanpoko eraginez nahiz barrukoz– *ustelak* zein diren nola erabakitzen den. Besteak beste, historikoa (diakronikoa) da kontua, eta, beraz, aldakorra: noizbait kalko nabarmena zena, denborarekin, gerta daiteke erabat integratzea hizkuntzan; «naturaldu» dela esan ohi da orduan.

Eztabaidagarritasun hori goiti-beheiti, hala ere, eta zalantza partikular guztien gainetik, adostasun zabala lor daiteke hor ere gehienetan, muga-kasu eta guzti. Hizkuntzaren *sen* delakoa, subjektiboa izanik ere, intersubjektiboki kontrasta daiteke, eta horixe dugu oinarritzko bermea, hain zuzen, hizkuntzan eta bestetan. Hiztunen eta idazleen esperientzia kontrastatu horren pilaketari esaten diogu *tradizio*, eta tradizio horren ezaguera zabala da bide bakarra kolpea hutsean ez jotzeko.

Horiek horrela, tradizioaren ezaguera sendoa behar du testugileak, eta horrek emango dio ziurtasun baliagarri ia bakarra. Arauak eta abarrek (gure aholkuok barne, jakina) horren lagungarri dira, ondo bidez, baina ezin dute ordeztu ezaguera zuzen hori: ez diote inori bere ordezturikoko testua.

Kalkoen arriskuaz ari garela, areagotu egiten da noski arrisku hori –ohartuki aurka egiten ez bazaio– itzulpenaren kasuan, aurrez aurre baitauka denbora guztian itzultzaileak erdarazko testua, eta hari lotu behar baitzaio.

Erne eta arduratsu jokatu beharra dago, beraz, baina arduraren arduraz eta ernearen ernez beste muturreko gehiegikerian ere erori gabe: ezer ontzat emateko beldurrean edo guztiari okerra bilatzeko obsesioan, alegia (sorgin-ehizan bezala gertatzen baita: bilatzen duenak beti aurkituko du, baita ez dagoen lekuan ere).

Bistan da, bada, bi muturretako arriskuak ditugula hor lehen-lehenik zaindu beharrak, biak ere jokabide itsu bezain galgarri izan daitezke eta:

- a) malgutasunaren izeneko zabarkeria arina (euskarazko hitz-azalezko erdara hutseraino);
- b) defentsazko zurrunkeria (erdarakaden izuzko paranoia antzugarriraino).

Tartean jarrera eta produktu ez hain muturrekoak ere izan dira, beharrik, euskalgintzan, eta horri esker ditugu, besteak beste, orain ditugun auzi berriak berak ere: zorioneko auziak. Bide luzea egin dugu urte laburretan, eta jakina da atzeak erakusten duela aurrea... nola *ez* dantzatu, behintzat!

Eta orain bai: kalko batzuk okerrak dira. Alegia, premiarik gabe jotzen dugu batzuetan erdararen imitaziora, abantaila baino kalte handiagoz. Abantailarik eza, hain zuzen, premiarik ezaren ondorio garbia da. Kaltea, berriz, euskararen sistemari egiten zaiona da, erdararenaz nahasten baita, autonomia eta baliagarritasuna galtzeko bidean jarriz. Sistemaren osotasuna ez du kalko oker bakarrak hankaz gora botako, baina han-hemenkako erasotxo sarriek bai kolokan jarri.

Aurreraxeago saiatuko gara sailkatzen hizkuntzaren sistemaren zein ataletan eragiten duten nagusiki interferentziarik zabalduenetako batzuk («zabaldu» horrek, hain zuzen, berezko sistema ordezteko lehian dabiltzala esan nahi du). Oraingoan, hala ere, *erdarakada* lexikal tipiko bat irudikatzea aski dugu, hitz solte, esapide zein termino: «laburmetraia», «ilea hartu», «ibi iraunkorra».

Bistakoa da, hiru kasuetan, bestela eta hobeki adieraz daitezkeela ideiak euskaraz (hots, premiagabeak eta kalterakoak direla kalkook). Nagusitzen hasiz gero, bada arriskua kalko okerron orde euskaraz egoki erabiltzen diren edo erabil daitezkeen esateko modu normalak

baztertzeko (aipatuko dugu halako adibiderik gure sailkapenean). Hots, kalkoa *normal* bilakatu eta berezkoa ezohiko bihurtu edo erabat desagertzea etor daitekeela (ez litzateke okerrena, bere tristean; gehienetan, nahaste hutsa da *finkatzen* dena).

Horretaz gainera, *albo-kalterik* ere izaten da eraso itxuraz txiki eta mugatuotan. «Laburmetraia» hitzak, kasurako, gaztelaniak bakarrik darabilen moldeak kalkatzearekin batera, euskarazko arau zorrotzaren aurka ezkerretik loturiko izenondo bat dakar bere baitan, Troiako zaldia adinako kalteak eragin ditzakeena analogiaren bidetik (lehendik ere ibili den joera oker bat indartuz: «sindikalarazoak»...).

«Ilea hartu» ere normalduko bagenu, pentsatzekoa da ez litzatekeela esapide horixe bakarrik sartuko litzazigukeena erdaratik oldean: aurki, esapideen errepertorio osoa beteko litzateke halakoz, eta euskarazko berezkoak bitxikeria huts izateraino erretiratu... Pentsa liteke, bai, aurreegi joan ote garen, adibide xumez, okerrerrako hipotesiaren bidean, baina, tantaka-tantaka, kalte-putzu handi samarra bil liteke aurki.

Horiek guztiak, kalteak kalte, hala ere irentsiko bagenu, berriz –hots, sistema lexiko-semantikoa erdararen baitan utziko bagenu (!)–, orain arte berriaz tartean sartu ez dugun beste arazo larri bat genuke: aspalditxotik erdara biren zamapean bizi garenez, erdara biok ados ez diren puntuetan euskaldun batzuen kalkoak ez lituzkete besteek ulertuko (hipotetikoa darabilgu, baina horixe dugu hein handi batean egoera erreala). Bide horretan aurrera egin ahala, bada, bi kode genituzke euskaraz, gero eta bereziagoak: hots, puntu batetik aurrera, bi hizkuntza-edo (erdara banarekiko guztiz mendeko). Jakina: bietako bat erabat desagertuz gero, lasai jarrai lezake besteak... bera ere desagertu arte.

Iruntzitara, hala ere, oso baliagarri gerta dakiguke arazotzat daukagun hori: *beste euskara* horretatik gehiegi ez aldentzen ahalegindurik, euskararen batasuna zaintzeaz batera, euskararen burujabetasunari eusten ariko gara. Hots, ongi begiraturaz gero eta zuhur jokaturaz gero, ez dela halako desabantaila ere erdara bakarraren eraginpean ez egote hori.

Hori bai: *beste euskara* hori ere ezagutzera behartzen gaitu, zuzenean nahiz zeharka, kalkoen zilegitasuna erabakitzeko orduan eta bestela ere. Hots, euskararen tradizio *osoa* ezagutzera (beharrik, hiztegi-gile eta termino-sortzaileek egiten dute gure partez lanaren puska bat). Ezagutzera, eta –neurritz– ezagutaraztera, batu-itxuran euskalkien arteko eten larriagorik ez sortzea baita gure testuen eginkizunetako bat.

Ez ahaztu, bestalde, kalko mota bat baino ez dugula hor aipatu: lexikoarena. Sintaxizko kalkoak, berriz, batzuetan hain antzeman-errazak ez bazaizkigu ere, larritasun biderkatua dute, hitz nahiz esapideen kalko solte, banakakoen aldean: elementu sintaktikoak definizioz dira behin eta berriro errepikatzeak, eta metastasi modura zabaltzen dira hizkuntzaren gorputzean, egitura jakin hori erabiliko den bazter guztietara.

Adibide eztabaidagaitz bat jartzearen, honako egitura hau erabiltzen duen hiztunak:

- *Ezagutzen ditut mutil batzuk bizi direla baserri batean...

hots, erdarazko *que* erlatibozkoaren eta osagarrizkoaren forma-berdintasuna euskarara kalkatzen duen hiztunak ez du esalditxo horretan bakarrik nahastuko euskararen sistema, baizik, eskuarki, berez *-Na* eta *-LA* bereizi behar liratekeen aldiro. Ikusi, bide batez, hitz-ordenamenduan ere eragiten duen aldaera, hura ere erdararen preposizionaltasunera bortxatuz: hots, kalte zuzenez gainera, albo-kalteak ere biderkatuz.

Bide batez, muturreko adibide horrek berak ongi adieraz dezake noiz ez litzatekeen argudio soziologiko-estatistiko hutsez hartu behar hizkuntzaren erabilera jakin bat, aski zabaldua egonagatik, erabilera normalizat. Hor ez, agian, oraindik, baina baluke batek baino gehiagok tentazioa beste honako hau, esaterako, gramatikal, zuzen, guztiz egokitzat hartzeko (eta, aurki, arkaismo pedantetzat jotzeko orain arteko erabilera normala):

- *Hain berandu egin zaie, ez direla etorri.

Ez, ez du edozerk berdin balio. *Malgutasuna* ez da nahastu behar irizpiderik ezarekin: *makurtasuna* litzateke orduan, zentzu guztietan.

Ez ditugu sartu hemen arrunkeria nabarmenak, baizik eta testugile trebatu batentzat zalantzarri gerta daitezkeen gramatikaz gorako kontuak. Hemen aipatzen direnez gainera, badira beste asko, muga horretan daudenak. Batzuek morfosintaxi atalean (ere) agertuko dira, hala nola «zer egin duen» zehar-galderaren lekuan «egin duena» erlatiboak erabiltzea.

Badira, bestalde, maiztasuneko kalko dei dakiekeenak; hots, egitura zuzen eta, beren neurrian, egokiak izanik ere, desoreka eragiten dutenak hizkuntzaren berezko joeretan, egituron proportzioa ez baita berdina hizkuntza baten testuetan eta besteetan. Muga hori markatzen are zailagoa da, baina badira kasu batzuk aski nabarmenak. Zentzu horretan interpretatu behar da, besteak beste, nominalizazio-estiloaz dioguna.

Beste adibide bat, aski ezaguna, perpaus erlatiboen abusua da:

- ??Zu izan zara puskatu duzuna/duena.
→ Zuk puskatu duzu.
- ??Aldapeko sagarraren puntaren puntan txori baten txiruliruria entzun zuen gizon bat zegoen.
??Baze(goe)n Aldapeko sagarraren puntaren puntan txori baten txiruliruria entzun zuen gizon bat.
?Baze(goe)n gizon bat Aldapeko sagarraren puntaren puntan txori baten txiruliruria entzun zuena.
→ Gizon batek (behin) txori baten txiruliruria entzun zuen Aldapeko sagarraren adarraren puntan.

Erdarazko perpaus erlatiboen beste erabilera berezi baten kalko okerra ere badabil aspalditxoan gure testuetan, zehar-galdera ordeztu duena:

- *Hark esango dizu egin behar duzuna.
→ Hark esango dizu zer egin behar duzun.

Egitura berez zuzenen erabilera desegokiak izanik, axaletik atzemangaitzago dira halako kalko okerrak, bestelako erdarakada nabarmenagoen aldean. Oharkabea pasatzeko arriskua duten horietaz izango dugu hemen, bada, ardurarik handiena.

3. Nola identifikatu kalko okerrak

Nekez eman genezake metodo erabatekorik, baina bai jarraibide sorta bat, halako baten aurrean zalantzan dagoenaren lagungarri (seku-la zalantzarik ere sortzen ez zaiona okerrago dabil noski).

Erabiliko ditugun irizpideak aurreko azalpenetatik atera daitezke, eta, esan dugunez, *okertasun* horretan *zuzentasunari* eta *egokitasunari* buruz ditugun ideiak daude guztiz inplikaturik (*jatortasun* hitzak beldur pixka bat ematen du, baina, adiera sanoan, horixe da auzia), kasu partikular bat baino ez baita kalkoen ingurukoa.

Hain zuzen ere, euskarazko *akats* guztiak erdararen interferentziazkoak direla pentsa lezake –eta apika pentsatzen du– zenbaitek; eta, *guztiak* ez badi-ra, *asko eta asko* behintzat hala direla gutxik ukatuko du. Beste hizkuntza burujabe, beregainago batzuetan, erlatiboki txikiagoa izan liteke, edo ez hain larria, kanpoko eragin horren presioa, baina ez dago hizkuntzarik, ustez, *barbarismoetatik* guztiz libre dagoenik (ikus, esaterako, gure erdara nagusi biak berak nola dabilizan ingeles nagusiagoaren soinura dantzan).

Berriro diogu: zentzu bakarreko eragin guztiz desorekatuan daude arrisku larriak.

Oro har, nork bere buruari egin beharreko galderak dira jarraian doazenok. Bistakoa da modu sintetiko eta bizkorrago batean egiten dugun erabaki baten formalizazioa izan nahi duela gure honek, baina erabilgarria deritzogu irizpide funtsezkoen bat ahaztu ez dugula bermatzeko bederen. Irizpide eta galderok osa ere osa litezke, beharbada, edo bestela antolatu, baina ez dirudi bat bera ere albora uztekoa denik.

Kalko Bahea

Bada kalko horren premiarik? Hots, hutsune bat betetzera dator?

Nolako premia?: kontzeptu berria, zehaztapena, ñabardura, sinonimia/konnotazioa, estiloa (maila, erregistroa, tonalitatea...)

Ez dago lehenik horretarako esapiderik euskaraz (egin-egina zein moldatzekoa: hitz-elkarketaz, eratorpen-atzizkiz...)?

Ondo betetzen du bere eginkizuna sistemaz aldaturik? (Gaztelania edo frantses hutsa ez da?)

Erabilia da lehenago euskaraz? Noiztik, non, zenbateraino?

Kalkatzen hasita, ez daukagu eskura eredu hoberik beste erdarenen batean?

Bada arau, gomendio edo iruzkinik *autoritateren* batenik, alde nahiz kontra?

Beste norbaitek erabiliko balu, onartuko genuke? (Zorrotzago jokatu zeure buruarekin lagun hurkoarekin baino).

Ez diezaioket erakuts beste norbaiti testua, iritzia eman dezan? (Hobe hori, auzigai den puntua solte eztabaidatzea baino, teoriakeriaren arriskua saihesteko).

Egin dugu behar bezain luze eta ahalegin zintzoz aurreko bederatzi puntuon ibilbidea? Benetan aukerarik onena iruditzen zaigu? Ala apeta hutsa, *gogoak emana* besterik gabe?

Zoritxarrez, erdaren pisu eta lilura handiegia izaki, ez dugu beti horrela jokatzeko, hots, euskara bidezko baliabideei lehentasuna emanaz.

Larriagoa da erdara-biderako joera hori (edo izan daiteke, bederen, erne ibili eta neurriak hartu ezean) itzultzen dihardugun kasuan: hizkuntzaren beregaintasun eskasari eta norberaren elebitasunaren desorekari zor zaion parteaz gainera, hortxe daukagu aurrean erdarazko testu egin-egina, geurea moldatzen dugun bitartean begi-belarriei tira eta tira.

Bistan da: jarrera aktiboa, kritikoa, eskatuko digu horrek kalko-arriskuen aurrean. Nahiago genuke bestelako egoeran bageunde, baina, gauden-gaudenean, ezin ditugu begiak itxi eta *espontaneitate* hutsaren baitan utzi guztia, ez kalkoen auzian eta ez bestetan (nagusiago eta burujabeago diren hizkuntzetan ere, ez pentsa, ez dira berez-berez *sortzen* testuak, *intuizio* hutsez: *ontzeko*, *landu* egin behar izaten dira beti). Paradoxa-itxuran esanda: *berezkotasuna bilatu* beharra egokituko zaigu askotan, hura galdukea denean.

Agian bihar-etzi lasaixeago joka genezake, baina guk orain hainbat buru-nekez egiten dugun bide estu samar honek ekarriko du, ekartzekotan, etorkizuneko gero eta zabalago izatea eta ibiltzeko erosoago: bidea zinezko bide bederen izatea dugu erantzukizuna.

Definizioan bertan ageri denez, sistema batek beste baten *egiturak* imitatzea da kalkoa (mailegua, berriz, *bitzak* diren-direnean ekartzea: «kortometrajea»). Premiarik eta egokitasunik gabe kalkatzen diren hizkuntza-egitura edo -antolaera horien mailaz mailako sailkapen bati jarraituz emango ditugu, bada, hemendik aurrerako azalpenak.